

En väldokumenterad yrkeskår

av Lars-Göran Tedebrand

TITEL:

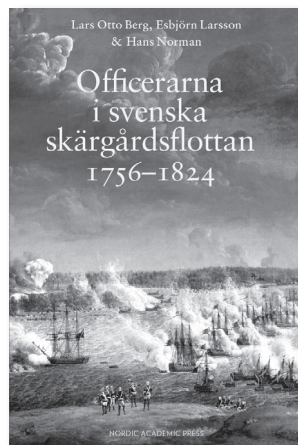
Officerarna i svenska
skärgårdsflottan 1756–1824

FÖRFATTARE:

Lars Otto Berg, Esbjörn Larsson
& Hans Norman

FÖRLAG:

Nordic Academic Press, Lund, 2023

500-ÅRSMINNET AV Gustav Vasas val till svensk kung 1523 har firats på mångahanda sätt. I denna recension av en nyutkommen bok under jubileumsåret om officerarna vid den svenska skärgårdsflottan kan det vara motiverat att erinra om riksgrundarens roll som initiativtagare till den svenska flottan.

För att försvåra dansk revanschism efter unionsupplösningen och för att trygga handelsförbindelserna med kontinenten inköpte kungen några mindre krigsfartyg från Lübeck. Under kriget mot Ryssland 1554–1557 lät han bygga ett antal galärer för att kunna gå uppför Neva till Ladoga och Nöteborg. Från denna början byggde Sverige under stormaktstiden upp en imponerande östersjöflotta, som år 1700 bestod av 15 stora linjeskepp med en sammanlagd besättning på 15 000 man. Örlogsstationen i Stockholm kompletterades redan i slutet av 1600-talet med den i Karlskrona. Flottans uppgift var att trygga förbindelserna med de baltiska provinserna och transportera soldater till kriget på kontinenten. En huvud-

uppgift var att hålla ryska krigsfartyg borta från de svensk-finska kusterna.

Under det stora nordiska krigets slutskede kunde ryska galäreskadrar härja tämligen fritt i de svenska och finska skärgårdarna. Lördagen den 18 september 1714 gick en rysk galäreskader uppför Umeälven in till Umeå och brände ner staden. Samma öde drabbade 1719 herrgårdar och vallonbruk längs svenska östkusten. Sundsvall angreps i maj 1721. När Sverige förlorade de baltiska provinserna vid freden i Nystad 1721 blev hotet från Ryssland ännu mer påtagligt. Rysslands framträngande till Östersjön och härjningar där fick till följd att de svenska sjöstridskrafterna omorganiserades för att även kunna operera i skärgårdsområdena. Man inriktade sig därför på mindre och grundgående fartyg med uppgifter av amfibisk karaktär och med förmåga att samverka med arméns operationer. Från 1756 kallades den nya skärgårdsflottan för arméns flotta. 1824 slogs den samman med örlogsflottan, som alltså opererade både inomskärs och

till havs. Efter 1812 års politik riktade tronföljaren marskalk Jean Baptiste Bernadotte blickarna mot Norge och prioriterade inte sjöförsvaret österut.

Skärgårdsflottan har behandlats i en doktorsavhandling 1933 av Åbohistorikern professor Oscar Nikula. Den här anmälda boken är en joint venture mellan tre uppsaliensiska forskare, Lars Otto Berg, Esbjörn Larsson och Hans Norman. Berg, numera avliden, var landsarkivarie i Uppsala, hedersdoktor vid Uppsala universitet och en av projektets initiativtagare. Han har publicerat flera artiklar om skärgårdsflottans fartyg. Esbjörn Larsson är professor i utbildningshistoria vid Uppsala universitet och disputerade på en doktorsavhandling om kadettutbildningen vid Karlbergs slott under 1800-talet. Hans Norman är professor emeritus vid Uppsala universitet med en stor produktion i svensk emigrations- och familjehistoria samt stads-historia bakom sig. I bagaget ingår även flera marinhistoriska arbeten bland andra redaktörskapet för en antologi om skärgårdsflottan och en biografi om generalamiralen Johan Puke. Han har också författat den stora marina skärgårdsguiden *Sjöfärder i Österled. En resa i historien*.

Lars Otto Berg var vår främste nutida kännare av skärgårdsflottans fartyg. Hans minutiösa genomgång av flottans uppbyggnad illustreras med ett stort antal teckningar och målningar av krigsfartygen. De ryska flottrustningarna gjorde det nödvändigt att förstärka sjöförsvaret främst i Skärgårdshavet och Finska viken. Enheter ur örlogsflottan vid Karlskrona fördes till huvudstaden och en stockholmseskader skapades, som bestod av galärer och andra fartyg. Efter hattarnas misslyckade krig mot Ryssland 1741–1743 framstod den dock som otillräcklig. Med hjälp av franska subsidier byggdes därför 44 nya galärer. Utrustade med endast ett par grova kanoner i fören var deras eld-

kraft emellertid otillräcklig. Nya fartygstyper måste konstrueras

Den mest betydelsefulla personen vid tillskapandet och organisationen av en särskild skärgårdsflotta var dess förste chef den högt begåvade generalmajoren Augustin Ehrensvärd (1710–1772) tillika chef för artilleriskolan och sekreterare i Kungl Vetenskapsakademien. Han föddes i Kungs-Barkarö socken i Västmanland och fick en monumental gravvård på Sveaborg. Det var dock först sedan skeppsbyggmästaren Fredric Henrik Chapman (1721–1808) fick huvudansvaret för den fortsatta uppbyggnaden av skärgårdsflottan som den kunde öka i omfång och slagkraft. Chapman härstammade från en gammal arrendatorsläkt i Yorkshire, England. Fadern var marinofficer och flyttade till Sverige 1716. Efter att i sju års tid ha bedrivit utlandsstudier återvände F H Chapman 1757 till Sverige. 1764 blev han överskeppsbyggmästare i skärgårdsflottan. 1781 förordnades han till ”arbetsdirektor” vid varvet i Karlskrona. Under de följande fyra åren byggdes tio linjeskepp och lika många stora fregatter och ett stort antal mindre fregatter, kanonslupar och kanonjollar för skärgårdsstrider, alla byggda efter Chapmans ritningar. Skärgårdsfartygens besättningar bestod av indelta båtsmän men även soldater från regementena. Särskilda artillerister skötte bestyckningen. För sina stora förtjänster rörande de svenska krigsflottorna adlades Chapman 1772 av Gustav III till af Chapman. 1791 utnämndes han till viceamiral.

Skärgårdsflottans två huvudstationer var i Stockholm och vid Sveaborg. Den finska eskadern vid Sveaborg var den största och mest välutrustade. Efterhand utökades antalet eskaderstationer med sådana i Göteborg, Åbo, Stralsund och Landskrona. Under en kort tid fanns en sådan också i norra Bottenviken. De av Chapman konstruerade

skärgårdsfregatterna fick försvenskade finska landskapsnamn som Udema (Nyland), Pojama (Österbotten), Turuma (Åboland) och Hemmema (Tavastland). Erövrade ryska galärer och fregatter inleddades också i den svenska skärgårdsflottan.

Den starkt upprustade svenska skärgårdsflottan visade sin slagkraft under Gustav III:s krig mot Ryssland 1788–90. Slaget vid Svensksund vid Finska vikens nordöstra kust 9–10 juli 1790 mellan de svenska och ryska skärgårdsflottorna blev en stor svensk seger. Ryssarna förlorade mer än 50 fartyg och 9 000 man varav många var fångar. De svenska förlusterna inskränkte sig till sex fartyg och omkring 300 man. Den lyckosamma svenska skärgårdsflottan hade därmed skapat ett gynnsamt läge för inledning av fredsförhandlingar som utmynnade i freden i Värälä i augusti 1790 utan landavträdelser.

En avgörande faktor bakom den svenska segern vid Svensksund var att skärgårdsflottans officerare var mycket välutbildade och att många hade erfarenheter från tjänstgöring främst på engelska och franska krigsfartyg. Åtskilliga deltog till sjöss i nordamerikanska frihetskriget. Många hade också erfarenheter som befälhavare på kofferdifartyg i England, i Medelhavet och så långt bort som i Karibien och Ostindien. En sjöofficer som särskilt belönades för sina insatser vid Svensksund var översten vid skärgårdsflottan i Åbo Viktor von Stedingk. Han mottog en hedersvärja av Gustav III och hylades med en dikt av C M Bellman. En annan officer, Henrik Johan Georg af Trolle, utnämndes till guvernör över svenskkolonin S:t Barthélemy för åren 1795–1800. Även senare var flera officerare från skärgårdsflottan guvernörer där.

Större delen av boken, drygt 290 sidor, ägnas åt biografiska uppgifter om skärgårdsflottans officerare. Dessutom redovisas deras vederlikar, ett begrepp som åter-

går på ett fornsvenskt ord med betydelsen jämlike. Det var sådana befattningshavare inom arméns flotta som auditörer, läkare, prästmän, skeppsbyggare etc. Biografierna bygger främst på militära rullor och kalendrar samt på Arméns flottas meritband. De uppgifter som medtagits är officerarnas födelse- och dödsår samt födelse- och dödsorter liksom fädernas yrken och makarnas namn och bakgrund. Officerarnas militära anställningar, befordringar och befattningar samt sysselsättningar bredvid tjänsten och efter tjänsten anges också. Författarna lämnar åt släktforskare och andra att botanisera i biografierna, som är av stort socialhistoriskt intresse inte minst för belysning av det svenska ståndssamhällets upplösning.

Adeln i Sverige hade sedan gammalt omfattande lagstadgade och ärftliga privilegier, bland andra företräde till statliga ämbeten som officerare. Att ägna sig åt militära värv utvecklades till en tradition inom adelssläkterna. Under det stora nordiska kriget hade över 90 procent av den svenska adelns vapenföra medlemmar gjort aktiv krigstjänst. Många stupade på slagfältet eller tillfångatogs. Allt fler frälsegods fick ofrälse innehavare. Adelns ensamrätt till frälsejorden negligerades öppet. Många ofrälse officerare flyttade in på de gamla säterierna. Under de många krigsåren öppnades karriärvägar för de ofrälse. Regementscheferna tvingades, med eller mot sin vilja, att befordra ofrälse officerare även till högre befattningar. Vid Karl XII:s död var adelsmännen i minoritet mot de ofrälse inom officerskårerna, 1 300 adliga mot 2 600 ofrälse. Nyadlingarna var så många att till och med bondsöner tilldelades sköldebrev som uppsalaprofessorn Sten Carlsson konstaterade i två banbrytande böcker 1949–50.

Adeln återtog sina tidigare positioner efter det stora nordiska krigets slut, varför det vid pommerska krigets utbrott fanns 1 400

officerare i Sverige, varav endast 400 var ofrälse. Utvecklingen pekade dock mot en svensk ståndscirkulation och ståndssamhällets upplösning.

Hur var då fördelningen mellan adel och ofrälse bland officerarna inom skärgårdsflottan? Augustin Ehrensvärd hade insett vikten av en professionell officerskår lämpad för strider i kuster och i skärgårdsmiljöer och underströk betydelsen av att officerarna hade håg för sjölivet och kunskaper i aritmetik, geometri, navigation, fortifikation och artilleri. Till denna officerskår som representerade ett nytt och dynamiskt vapenslag drogs därför personer med särskild kompetens. Kvalifikationer mer än börd blev då ofta avgörande. I början anställdes officerare från olika vapenslag, både sådana som tidigare haft tjänst inom armén och örlogsflottan. Efterhand rekryterades alltmer unga aspiranter, en stor del efter att ha kvalificerat sig på underofficersbefattningar, andra efter en tids universitetsstudier och inte så få redan i barnåren via skeppsgoseskolorna. Merparten kom från de övre samhällsskikten, varav många var officers söner. Åtskilliga hade också fäder som var högre tjänstemän, präster, bruksägare eller handelsidkare.

Här fanns också en del som kom från mindre bemedlade familjer. Som Esbjörn Larsson visat i en specialstudie av arméns flottans officerare hade endast hälften av dem 1780 adelsbakgrund. Den sociala sammansättningen ändrades ytterligare under och efter krigsåren 1788–1790 och 1808–1809. Det berodde på en stor rekrytering av civila styrmän och skeppare ur handelsflottan. Dessa konstituerades till fänrikar och

tjänstgjorde som befälhavare på mängden av mindre fartyg, främst kanonjollar och kanonslupar. Efter Gustav III:s krig hade andelen adel därför sjunkit betydligt, och under krigsåret 1809 var de ofrälse officerarna andel så hög som 70 procent. En utveckling lik den under stora nordiska kriget blev alltså resultatet.

En av skärgårdsflottans adliga officerare, viceamiralen Carl Olof Cronstedt, är för alltid inskriven i den svensk-finska historien. Som kommandant på Sveaborg (i dag Suomenlinna) uppgav han den 3 maj 1808 både fästningen, ”Nordens Gibraltar” och skärgårdsflottans stora finska eskader till ryssarna. Sveaborg var inte bara en fästning utan även ett kulturcentrum. Framstående konstnärer från Sverige-Finland avporträtterade officerarna där, och baler och musiksoaréer avlöste varandra. Skälet till den oväntade kapitulationen har förblivit en gåta. Redan dagen efter entledigades han ur rikets tjänst och dömdes den 11 februari 1809 i sin frånvaro till döden. Cronstedt gick aldrig i rysk tjänst och dog 1820 på sitt lantställe Hertonäs i utkanten av Helsingfors.

Ingen svensk yrkeskår under ståndssamhällets slutskede har dokumenterats så utförligt som officerskåren i skärgårdsflottan i den här anmälda boken. Den kommer att bli en oundgänglig källa att ösa ur för både marinhistoriker och släktforskare och för alla som vill veta hur modiga svenska män från roddare till fartygsbefälhavare stod upp mot hoten från arvfjenden i öster.

Recensenten är professor emeritus i historia vid Umeå universitet.